

KAMIL PAWŁOWSKI^a, ALICJA KRZEMIŃSKA^b, ANNA ZARĘBA^c, ANNA DZIKOWSKA^d

Zanikający krajobraz wiejskich przykościelnych cmentarzy w powiecie kłodzkim

Streszczenie. Celem artykułu jest porównanie stanu zachowania i walorów krajobrazowych oraz kulturowych cmentarzy położonych w województwie dolnośląskim w czterech gminach powiatu kłodzkiego w południowo-zachodniej części Polski. Na potrzeby artykułu przeprowadzono analizy dotyczące historii wsi, opisano demografię, rozwój miejscowości, dzieje kościołów oraz cmentarzy. Badania kameralne opierały się na kwerendzie bibliotecznej i obejmowały analizę literatury. Wykorzystano również zasoby zbiorów ikonograficznych i kartograficznych. W artykule porównano zmiany dotyczące układu, architektury i krajobrazu na terenie cmentarzy we wsiach: Sokolec, Pasterka, Orłowiec i Kamieńczyk. Zwrócono uwagę na to, że obecnie przykościelne cmentarze, będące reliktem przeszłości, powolnie i systematycznie niszczone i z biegiem czasu zaciera się ich układ przestrzenny, a degradacji ulegają bramy, ogrodzenia, nagrobki. Z reguły zniwelowane zostaje całe pole grzebalne oraz mała architektura.

Słowa kluczowe: cmentarze przykościelne, krajobraz sakralny, powiat kłodzki, Hrabstwo Kłodzkie, dziedzictwo materialne

Article history. Submitted 2023-06-08. Accepted 2023-08-01. Published 2023-09-22.

---

^a Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu Delegatura w Wałbrzychu, pawlowski.cieplowody@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8215-4251>

^b Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska, Zakład Geomorfologii, alicja.krzeminska@uwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-8410-4952>

^c Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, anna.zareba@uwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-0291-7221>

^d Akademia Wojsk Lądowych im. Gen. Tadeusza Kościuszki we Wrocławiu, Wydział Nauk o Bezpieczeństwie, Instytut Inżynierii Bezpieczeństwa, Zakład Implementacji Metod Matematycznych w Procesie Dowodzenia, anna.dzikowska@awl.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-2530-7055>

1. Wstęp

Znaczenie cmentarzy w krajobrazie wiejskim jest wielowymiarowe, a postrzegać należy je w kontekście materialnym, przestrzennym, kulturowym i duchowym. Przestrzeń ta w wielu przypadkach ulega znacznym przekształceniom. Ewoluuje również sposób zagospodarowania obszarów przyległych do cmentarzy, a wówczas zacierają się granice krajobrazowe (Francaviglia, 1971; Krzemińska, Zaręba, Grochowska, 2008; Abernathy, 1970; Afla, Reza, 2012; Bennett, Davies, 2014; Capels, Senville, 2006; Curl, 1980; Etlin, 1984; Francis, 2003; Grabalov, 2018; Haq, 2011; Rugg, 2000; Kolbuszewski, 1995; Tanaś, 2008; Sikora, 1986; Suliborski, 2013). Taki stan rzeczy pośrednio wpływać może na jakość krajobrazu wokół cmentarza, jak również na widoczność cmentarza wraz z kościołem na terenie wsi (Długozima, 2011, 2014). Większość przeprowadzonych badań, zobrazowanych w literaturze tematu, dotyczy dużych nekropolii (Długozima, Nejman, 2022; Hodor, 2012; Kolbuszewski, 1996; Morelli et al., 2018; Nordh, Evensen, 2018; Osiekowicz, Podciborski, 2013; Pécsek, 2015; Pilarczyk, Nowak, 2019; Richter, 1995), natomiast badań dotyczących wiejskich, małych cmentarzy jest niewiele, np. badania Reginy Dębicz (Dębicz, 2012) dotyczące zieleni na terenach cmentarzy Dolnego Śląska oraz prace Anny Długozimy (Długozima, 2010a, 2010b). Wskazać należy, że większość wykonanych badań to inwentaryzacje, których wyniki zawarto w kartach cmentarzy. Na terenie Polski prowadzono również ogólnopolski projekt mający na celu inwentaryzację cmentarzy Podola, dzięki któremu opracowano szczegółowe katalogi cmentarzy powiatów borszczowskiego i czortowskiego (Czyż, Gutowski, Janowczyk, 2004; Czyż, Gutowski, Skrodzka, 2007). Brakuje zatem całościowych i kompleksowych opracowań histograficznych dotyczących polskich cmentarzy wiejskich, a w szczególności cmentarzy przykościelnych. Analogiczna sytuacja dotyczy wiejskich cmentarzy przykościelnych dawnego Hrabstwa Kłodzkiego, o którego ziemiach traktuje niniejszy artykuł. Zarówno przed, jak i po zakończeniu II wojny światowej cmentarze zlokalizowane przy kościołach obecnego powiatu kłodzkiego nie doczekały się osobnego ujęcia monograficznego. Wspomnieć tu należy, że pojedyncze fakty z historii poszczególnych cmentarzy przytaczane były tylko w kontekście historii samych kościołów lub miejscowości. Dzieje zaś i elementy kompozycyjne cmentarzy przykościelnych powiatu kłodzkiego stały się jedynie elementami studiów środowisk kulturowych poszczególnych gmin oraz przedmiotami sporządzanej dokumentacji konserwatorskiej (Rybka-Ceglecka, 1997, 1999a, 1999b, 2005). Ta ostatnia natomiast cechuje się typowo schematycznym podejściem do tematu, co skłania do przeprowadzenia dokładniejszej analizy, a zważywszy na okres sporządzania kart poszczególnych cmentarzy (lata 80. xx w.), również do aktualizacji zgromadzonych danych.

Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia, badania prowadzone w ramach projektu „Wiejskie przykościelne cmentarze pogranicza polsko-czeskiego w krajobrazie woj. dolnośląskiego” finansowanego przez Ministerstwo Edukacji i Nauki z Programu Nauka dla Społeczeństwa, obszar badawczy: Humanistyka-Społeczeństwo-Tożsamość, są unikatowe w Polsce ze względu na swoją kompleksowość i liczbę analizowanych cmentarzy (106), jak również sposób upowszechniania wiedzy. W Europie inwentaryzację cmentarzy na terenach wiejskich zlokalizowanych przy kościołach prowadzili w dużej mierze badacze z Wielkiej Brytanii, szczególnie Szkocji (Dent, Knight, 1998; McClymont, Sinnett, 2021; Mitchell, Noble, 2017; Nordh, et al., 2021; Rae, 2021) ze względu na dużą liczbę historycznych cmentarzy.

Społeczność wiejska to zazwyczaj mała, znająca się od pokoleń grupa mieszkańców, dla których sacrum cmentarza jest związane nie tylko z wyznaniem, ale również z pamięcią o przodkach. Szczególna sytuacja zachodzi na terenach, które po zakończeniu II wojny światowej zostały włączone w granice Polski, a teren powiatu kłodzkiego, tożsamy z obszarem historycznych ziem Hrabstwa Kłodzkiego, jest tego dobrym przykładem. Obszar ten, zamieszkały niegdyś przez ludność narodowości niemieckiej, wyznania zarówno katolickiego, jak i protestanckiego, jest niezwykle cennym pod względem badawczym, zwłaszcza w odniesieniu do kwestii kulturowych, zaś wiejskie cmentarze przykościelne stanowią istotny obraz tychże właśnie. Zmiany granic państwowych po zakończeniu II wojny światowej skutkowały rozpoczęciem skomplikowanego w swym przebiegu procesu transferu ludnościowego, a co za tym idzie, zmian gospodarzy ziem obecnego powiatu kłodzkiego. Lata powojenne to czas wysiedlenia ludności niemieckiej, tworzącej historyczny i kulturowy krajobraz ziemi kłodzkiej, której wiejskie cmentarze przykościelne były nieodłącznymi elementami. Nowi mieszkańcy, a zatem ludność polska pochodząca w zdecydowanej większości z terenów Kresów Wschodnich, została postawiona tu przed zupełnie nową i nieznaną jej w większości rzeczywistością. Osadnicy polscy, oderwani od swoich korzeni, próbowali zagospodarować nowe domy, pola, kościoły, jak również cmentarze. W pierwszych latach po 1945 r. wykorzystywali oni przykościelne cmentarze, chowając swoich zmarłych w bezpośredniej bliskości lub też na grobach swoich niemieckich poprzedników. W wielu przypadkach z upływem lat zaniechano pochówków w bezpośredniej bliskości kościoła, wyznaczając nowe pola grzebalne w granicach danej miejscowości lub w jej najbliższej okolicy, a niewykorzystywane stare cmentarze przykościelne z czasem popadały w zapomnienie, stając się w większości przypadków terenami zielonymi. Różnie podchodzono również do znajdujących się na cmentarzach nagrobków, które jednak w zdecydowanej większości były sukcesywnie likwidowane, a ich elementy posłużyć miały jako np. budulec murów cmentarnych.

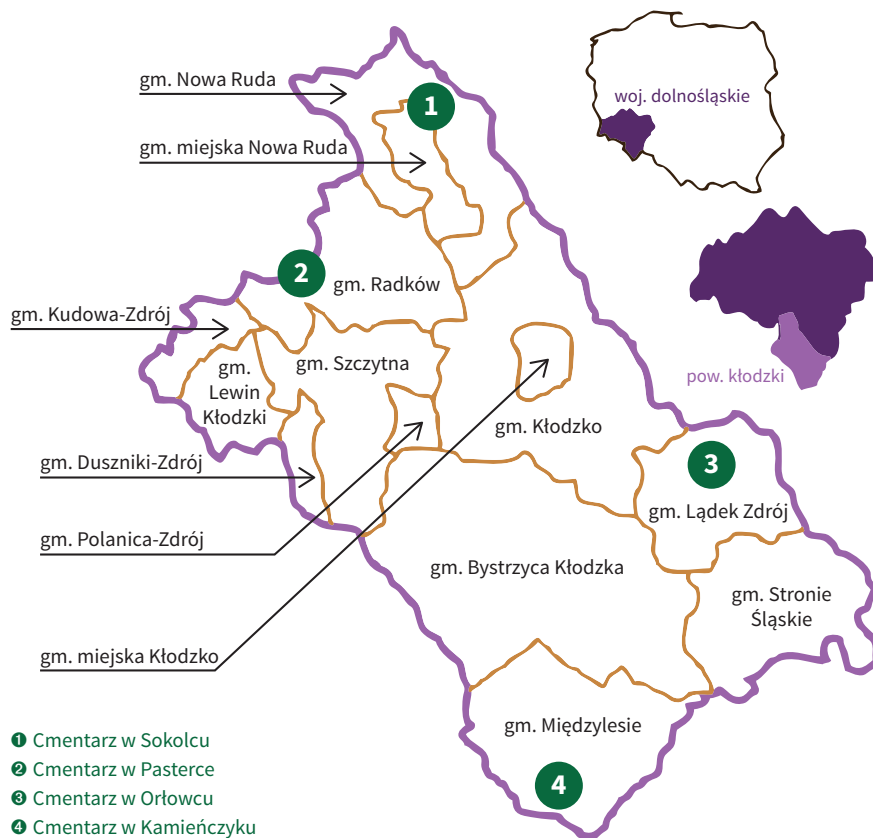
Krajobraz wiejskich cmentarzy przykościelnych powiatu kłodzkiego ulegał zmianie i zatarciu. Cmentarze zostały w dużej mierze opuszczone i zapomniane. Podkreślić natomiast warto, że w przypadku terenów przygranicznych są to krople pamięci po innych narodach, dawnych mieszkańcach, ich historii i obyczajach. Cmentarze przykościelne są wyjątkowe ze względu na specyfikę lokalizacji „blisko Boga” i obecnie nie są częstym widokiem. W zasadzie już od połowy XIX w. w wielu miejscowościach obserwuje się proces zamykania przykościelnych cmentarzy i wyznaczania nowych pól grzebalnych poza granicami wsi, w ich najbliższym otoczeniu, na co wpływały przede wszystkim względy sanitarne. Od lat małe, wiejskie cmentarze otaczające kościoły różnych wyznań ulegają przekształceniom, znikają z krajobrazu niezauważalnie, stopniowo popadając w zapomnienie. Pola grzebalne przekształcane są w łąki lub w najlepszym przypadku w przykościelne tereny zieleni czy też parki, a stan kościołów jest różny w zależności od tego, czy wierni nadal z niego korzystają. Na dawnych cmentarzach przykościelnych do dziś jest po nich wiele pozostałości, tj. nagrobki i ich elementy, mała architektura cmentarna oraz zieleń, na którą składa się wiele gatunków o znaczeniu symbolicznym (Długozima, 2011; Orłowski, Nowak, 2007). Na obszarach wiejskich pogranicza polsko-czeskiego stan zachowania wiejskich cmentarzy przykościelnych w obecnych realiach jest zróżnicowany — często w dużym stopniu są one zdewastowane. Taki stan rzeczy dziwi niezmiernie, gdyż miejsca te są cenne ze względów historycznych, religijnych, kulturowych i społecznych. Dlatego też dawne cmentarze przykościelne należy ocalić od zapomnienia, a przede wszystkim zgromadzić wszelką wiedzę na temat ich historii oraz zinwentaryzować pozostałe elementy ich dawnej kompozycji.

2. Cel i metody badań

Celem badań było porównanie stanu zachowania małych cmentarzy przykościelnych położonych w czterech gminach powiatu kłodzkiego w południowo-zachodniej części Polski oraz ich walorów krajobrazowych (zob. rys. 1). Przeprowadzono badania kameralne oparte na kwerendzie bibliotecznej obejmującej literaturę przedwojenną i powojenną. Dodatkowo wykorzystano informacje zawarte w zbiorach ikonograficznych i kartograficznych, sięgając między innymi po zasób archiwum Wałbrzyskiej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Badania terenowe i wizje lokalne na wybranych cmentarzach prowadzono od września 2022 r. Sporządzając inwentaryzacje, do oceny wykorzystano cztery autorskie formularze, dotyczące kolejno: historii cmentarzy, analizy zmian struktu-

ry funkcjonalno-przestrzennej wsi, kościoła i cmentarza, analizy zmian struktury krajobrazu wiejskiego z uwzględnieniem cmentarza, analizy zielonej infrastruktury i powiązań ekosystemowych (zob. rys. 2). Badania finansowano ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa”, nr projektu NdS/552172/2022/2022, pt. „Wiejskie przykościelne cmentarze pogranicza polsko-czeskiego w krajobrazie woj. dolnośląskiego”.

Rys. 1. Lokalizacja analizowanych przykościelnych cmentarzy w powiecie kłodzkim — mapa poglądowa

Źródło: opracowanie własne

Do oceny zakwalifikowano cztery cmentarze przykościelne: w Sokolcu, Orłowcu, Pasterce i Kamieńczyku. Wybór tych konkretnych cmentarzy podyktowany był przede wszystkim ich różnorodnością pod względem zachowanych na ich terenie elementów kompozycyjnych, tj. historycznych nagrobków, płyt epitafijnych, małej

architektury oraz stanu zachowania oryginalnego układu przestrzennego. Analizie poddano zmiany krajobrazowe cmentarzy, oceniono również jakość zieleni na tych obszarach (zob. rys. 3, tab. 1). Cztery cmentarze przykościelne cechuje różny stan zachowania, co pozwala na realną ocenę przemian (niestety, w zdecydowanej mierze negatywnych) historycznego dziedzictwa kulturowego. W związku z tym dokonano analizy historycznej wsi, opisano demografię, rozwój miejscowości oraz dzieje samych kościołów i otaczających ich cmentarzy.

1. Historia cmentarza	✓ data powstania kościoła i cmentarza
	✓ styl architektoniczny kościoła
	✓ liczba nagrobków, tablic, epitafiów z tego samego okresu historycznego
	✓ zmiany lokalizacji nagrobków
	✓ inskrypcje
	✓ stan zachowania obiektów (w tym zabytkowych) na cmentarzu
	✓ stan zachowania wartości historycznych cmentarza
	✓ zasięg terytorialny cmentarza na przestrzeni wieków
	✓ ikonografia, historyczne zdjęcia, legendy
	✓ ważne osoby pochowane na cmentarzu
	✓ historia wsi
✓ historyczne uwarunkowania społeczne i gospodarcze	
2. Analiza zmian struktury funkcjonalno-przestrzennej wsi, kościoła i cmentarza	✓ analiza układu przestrzennego wsi i cmentarza
	✓ ocena lokalizacji cmentarza na terenie wsi
	✓ ocena strefy wejściowej oraz ogrodzenia cmentarza
	✓ ocena dostępności komunikacyjnej cmentarza
	✓ analiza powiązania cmentarza z otoczeniem
✓ analiza zmian dynamiki zagospodarowania cmentarza i jego bezpośredniego otoczenia	
3. Analizy zmian struktury krajobrazu wiejskiego z uwzględnieniem cmentarza	✓ waloryzacja krajobrazu metodą wnętr architektoniczno-krajobrazowych
	✓ ocena krajobrazu metodą wyznaczników i wyróżników krajobrazowych
	✓ analizy dotyczące estetyki krajobrazu i stopnia jego dewastacji
	✓ ocena dominant, osi projektowych, układu ciągów komunikacyjnych, jakości nawierzchni oraz architektury
4. Analizy dotyczące zielonej infrastruktury i powiązań ekosystemowych	✓ ocena stanu i jakości zieleni na terenie cmentarza
	✓ bonitacja przyrodnicza terenu
	✓ ocena stopnia dewastacji roślinności
	✓ inwentaryzacja roślin
✓ ocena powiązań ekosystemowych z terenami przyległymi – w tym ocena ciągłości korytarzy ekologicznych	

Rys. 2. Badania terenowe — schemat informacji zawartych w formularzach terenowych

Źródło: opracowanie własne

Kościół	Cmentarz
✓ przynależność wyznaniowa	✓ data założenia cmentarza
✓ wezwanie	✓ zachowanie oryginalnego układu przestrzennego cmentarza
✓ styl kościoła	✓ współczesne użytkowanie cmentarza (współczesne pochówki)
	✓ oryginalne ogrodzenie
	✓ kaplica cmentarna
	✓ ossarium
	✓ historyczne nagrobki (sprzed 1945 r.)
	✓ obecność starych nagrobków lub pomniki poległych
	✓ stan zachowania zieleni cmentarnej
	✓ zmiany krajobrazowe związane z cmentarzem

Rys. 3. Kryteria oceny cmentarzy zastosowane w części analitycznej

Źródło: opracowanie własne

3. Wyniki badań

3.1. Charakterystyka analizowanych wsi i kościołów

3.2. Wieś Sokolec (gmina Nowa Ruda)

Sokolec (niem. Falkenberg lub Glätzisch Falkenberg) to mała wieś położona w pasmie Gór Sowich, blisko granicy polsko-czeskiej, na terenie powiatu kłodzkiego. Dziś trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy doszło do jej założenia. Podzielone zdania na ten temat mieli już przedwojenni badacze. Przyjąć można, że wieś mogła istnieć już od II połowy XVI w. (Rybka-Ceglecka, 2005). Według historyka Paula Klemenza, Sokolec miał zostać założony przed 1578 r. (Klemenzen, 1932). Pierwsze pisemne wzmianki o miejscowości, odnoszące się do liczby jej mieszkańców, pochodzą dopiero z I połowy XVII w., kiedy to znajdowała się ona w kluczu dóbr należącym do rodziny von Stillfriedów z Nowej Rudy. Sytuacja ta nie zmieniała się przez kolejne lata. Z czasem przy Sokolcu wykształciła się kolonia o nazwie Sowa (niem. Eulenburg). W XVIII w. Sokolec był dość dużą miejscowością, której mieszkańcy w zdecydowanej większości trudnili się tkactwem. W 1789 r. mieszkało tu 367 osób, wśród których wskazuje się między innymi: gorzelnika, rzeźnika, 41 tkaczy, kowala, szewca i trzech kramarzy. Funkcjonował tu także jeden młyn wodny. W 1818 r. w Sokolcu wzmiankowano 6 kmieci, 23 zagrodników i 3 chałupników (Fischer, 1818). W 1830 r. wymienia się tu 89 domostw, zamieszkałych przez 611 osób. Wszyscy mieszkańcy wsi byli katolikami (Knie, 1830). W Sokolcu funkcjonowała również szkoła, w której nauczał jeden nauczyciel. Działy tu także dwa młyny wodne, a zdecydowana większość mieszkańców zajmowała się tkactwem

(Knie, 1830). Piętnaście lat później liczba zabudowy mieszkalnej wzrosła do 104 domów. Podobnie rzecz miała się z liczbą mieszkańców Sokolca, których w 1845 r. było już 658, a wśród nich wykazano jedynie 9 ewangelików. W miejscowości tej, obok wspomnianych już wcześniej dwóch młynów wodnych, działała wówczas także gorzelnia. Oprócz tego ośmiu mieszkańców trudniło się również bliżej nieokreślonym rzemiosłem (Knie, 1845). W 1857 r. w Sokolcu wymienia się już blisko 800 mieszkańców (Wedekind, 1857).

W II połowie XIX w. liczba mieszkańców Sokolca osiągnęła 1357. Nie zajmowali się oni już w większości tkactwem, a sam Sokolec stał się wówczas popularnym ośrodkiem turystycznym. To właśnie w tym czasie zaczęły tu powstawać pensjonaty i gospody, których funkcjonowanie ukierunkowane było przede wszystkim na obsługę turystów, chętnie wykorzystujących walory krajobrazowe miejscowości, co uwidaczniało się szczególnie w okresie zimy, dającej możliwości uprawiania sportów zimowych. Sokolec pozostawał wsią o typowo turystycznym charakterze aż do zakończenia II wojny światowej. W latach 1945–1946 wysiedlono stamtąd ludność niemiecką, a jej miejsce zajęli osadnicy polscy. W okresie powojennym miejscowość nie cieszyła się już taką popularnością turystyczną jak dawniej.

Głównym zabytkiem Sokolca jest barokowy kościół filialny pw. św. Marcina, który powstał w latach 1785–1786, w miejscu wcześniej już założonego cmentarza (Zimmermann, 1789). W tym też czasie wieś należała do parafii katolickiej w Ludwikowicach Kłodzkich (Knie, 1830), a następnie przyłączono ją do parafii w Świerkach. W latach 1890–1892 świątynia została znacznie przebudowana, w wyniku czego uzyskała swoją obecną formę (Rybka-Ceglecka, 2005). Bez wątplenia fakt przebudowy i rozbudowy pierwotnej świątyni, widocznej jeszcze na fotografii archiwalnej z ok. 1890 r., podyktowany był wzrostem liczby mieszkańców, a także turystów, dla których pierwotny, dość niewielki kościół stał się niewystarczający. Świątynia była remontowana w latach 1970–1972 (Pilch, 2005). W 1985 r. spłonął dach kościoła, który odbudowano, wykonując nowe pokrycie z blachy (Grajewski, Kica, 2005). Jak informuje pamiątkowa tablica umieszczona na elewacji kościoła, w 2008 r. dokonano rekonstrukcji barokowego hełmu wieży. Obecnie kościół w Sokolcu jest świątynią filialną parafii pw. św. Michała Archanioła w Ludwikowicach Kłodzkich (*Schematyzm Diecezji Świdnickiej*, 2005) (zob. rys. 4).

3.3. Wieś Pasterka (gmina Radków)

Pasterka (niem. Passendorf), położona w gminie Radków, w Górach Stołowych u północnych podnóży Szczelińców, wzmiankowana jest po raz pierwszy (jako *Pasterkow*) w dokumencie księcia Henryka I Starszego z Podiebradów, wystawionym w Kłodzku 16 września 1494 r., w którym to nadaje on opustoszałą wieś

(należącą do tego czasu do dóbr w Nachodzie) Simonowi Seydlizowi von Zernov, przyłączając jednocześnie wieś do dóbr lennych w Czermnej. Od tego momentu Pasterka znajdowała się w rękach rodziny von Zernov przez trzy pokolenia, aż do 1525 r., kiedy to została przekazana burgrafowi Nachodu, Tobiasowi Slansky'emu von Doubrawitzowi (Albert, 1932). A zatem wieś ponownie została włączona do dóbr w Nachodzie. W 1601 r. została jednak odkupiona przez miasto Radków i przyłączona do Hrabstwa Kłodzkiego (Wedekind, 1857). W dokumentach z lat 1601 i 1612 miejscowość określana jest już nazwą o niemieckim brzmieniu — *Pasendorf* (Klemenzen, 1932). W 1571 r. Pasterka należała do Bohusława Slanksy'ego. W 1601 r. w miejscowości wymienia się 15 kmieci, 19 zagrodników i chałupników (Volkmer, 1889/1890). W 1734 r. wzmiankuje się tu również pracującego nauczyciela. W 1745 r. właściciel wsi Herdner przekazał dom z ogrodem w celu założenia we wsi szkoły (Knie, 1845), co podkreśliło znaczenie niewielkiej miejscowości. W 1789 r. wieś należała do mieszczanina z Radkowa o nazwisku Waßmann. Wówczas też wymienia się tu 14 tkaczy, kowala i cieślę. Liczba mieszkańców wynosiła natomiast 213, wśród nich 14 kmieci, 34 zagrodników i kilku chałupników. Pasterka w II połowie XVIII w. była wsią o typowo rolniczym i rzemieślniczym charakterze (Zimmermann, 1789). W 1818 r. w Pasterce wzmiankuje się 14 kmieci, 34 zagrodników (Fischer, 1818). W 1830 r. właścicielem wsi był Franz Rosenberger z Radkowa. Wówczas w miejscowości liczącej 275 mieszkańców znajdowało się 49 domostw. Działała także szkoła, w której nauczał jeden nauczyciel, funkcjonował młyn wodny oraz pracowało 32 tkaczy (Knie, 1830). W 1835 r. wzniesiono we wsi nowy budynek szkoły (Knie, 1845). Dziesięć lat później właścicielką Pasterki była wdowa po wspomnianym wcześniej Rosenbergu z Radkowa. We wsi znajdowało się wówczas 60 domostw, a liczyła ona 345 mieszkańców, wszyscy byli katolikami. We wsi działały już dwa młyny wodne, gorzelnia, a znaczna część mieszkańców trudniła się tkactwem (Knie, 1845). W 1857 r. miejscowość zamieszkiwać miało już blisko 600 osób.

Pod koniec XIX w. i na początku XX w. Pasterka stała się dość popularną miejscowością turystyczną, na co miało wpływ przede wszystkim jej atrakcyjne położenie, dające możliwości uprawiania sportów zimowych (Rybka-Ceglecka, 1999b). W tym też czasie na popularności wsi zyskuje miejscowa gospoda rodziny Tauber, która w jej rękach pozostawała aż do 1945 r. W I połowie XX w. w Pasterce założono kilka pensjonatów. Działał tu również sklep, piekarnia czy punkt pocztowy (Adressbuch für die Grafschaft Glatz, 1924/1925). W 1937 r. miejscowość zamieszkiwało 490 osób, a zatem była to wówczas wieś stosunkowo duża (*Die Grafschaft Glatz. Einwohnerbuch*, 1937). Po zakończeniu II wojny światowej miejscowość opuściła ludność niemiecka, a na jej miejsce sprowadzono osadników polskich. Do dziś Pasterka zachowała charakter wsi o typowo turystycznym charakterze.

Odnosząc się do historii kościoła, wskazać należy, że od 1601 r. Pasterka stała się filią parafii katolickiej w Radkowie (Wedekind, 1857). W 1612 r. ewangelicy wzniesli w Pasterce niewielką, drewnianą kaplicę cmentarną (Wedekind, 1857; Kögler, 1992) (zob. rys. 5). W 1624 r. świątynia została przekazana katolikom. W 1669 r. w sygnaturce na kalenicy kościoła znajdowały się dwa dzwony. W 1693 r. mieszkańcy Pasterki zobowiązani byli do przekazywania corocznie na rzecz proboszcza w Radkowie 8 korców owsa i 36 krajcarów (Kögler, 1992). W 1789 r. podjęto decyzję o rozbiórce starej, drewnianej kaplicy ze względu na jej zły stan techniczny oraz o wzniesieniu nowego, murowanego kościoła. Budowa zakończyła się w 1787 r., co upamiętniono, umieszczając tę datę w kluczu portalu wejściowego do kościoła (Kögler, 1992). Od 1813 r. przy kościele posługiwał jeden stały duchowny (Wedekind, 1857), a na początku XX w. erygowano w Pasterce osobną parafię (Rybka-Ceglecka, 1999b). Funkcjonowała ona aż do 15 lipca 1951 r., kiedy to wieś ponownie w swojej historii stała się filią parafii pw. św. Doroty w Radkowie i pozostaje nią do dziś (*Schematyzm Diecezji Świdnickiej*, 2005).

3.4. Orłowiec (gmina Łądek Zdrój)

Kolejną miejscowością z zachowanym starym cmentarzem przykościelnym w powiecie kłodzkim jest Orłowiec (niem. Schönau b. Bad Landeck) (zob. rys. 6), wzmiankowany w źródłach historycznych po raz pierwszy w 1352 r. i należący pierwotnie do Zamku Karpno. Na początku XVII w. wieś należała do Friedricha von Redera, a następnie do baronów von Neuhaus. W 1789 r. właścicielem Orłowca był Ignatz Rother. Wówczas we wsi wspomina się istnienie szkoły, dworu i dwóch folwarków oraz dwóch młynów wodnych. Zamieszkiwało tu 486 osób (Zimmermann, 1789). W latach 1770–1780 wzniesiono (na miejscu wcześniejszego) obecny kościół filialny św. Sebastiana. W 1787 r. przebudowano w stylu barokowym dwór w Orłowcu. W XVIII w. Orłowiec wraz z całym Hrabstwem Kłodzkim dostał się pod panowanie pruskie, wchodząc od 1815 r. w skład Prowincji Śląskiej. Pierwotnie był częścią powiatu kłodzkiego, a od 1818 r. wieś włączono w skład powiatu bystrzyckiego. Taki stan utrzymał się aż do 1945 r. W 1830 r. w miejscowości znajdowały się 73 domostwa, zaś 5 lat później już 94 domy (Knie, 1830; Knie, 1845). Wówczas też (1845 r.) w dalszym ciągu właścicielami miejscowych dóbr była rodzina Rotherów. W miejscowości zamieszkiwało wówczas 477 osób, w tym 7 ewangelików. Działała tu również szkoła katolicka z jednym stałym nauczycielem. Na terenie wsi funkcjonowały dwa młyny wodne, tartak, gorzelnia, pracowało zaś 7 rzemieślników i 3 kupców (Knie, 1845). W II połowie XIX w. Orłowiec stał się wsią turystyczną. W dwudziestoleciu międzywojennym powstał tu budynek straży granicznej. W ostatnich latach obserwuje się zanikanie poszczególnych gospodarstw. Przestał istnieć także dwór, a budynki folwarczne znajdują się w stanie

ruiny. W 1988 r. w miejscowości znajdowało się 16 gospodarstw (Rybka-Ceglecka, 1999a). W 2012 r. wieś liczyła 74 mieszkańców. W połowie XVIII w. Orłowiec posiadał dobrze zachowany pierwotny, łańcuchowy układ wsi. Jest on także widoczny na mapie z 1912 r. Dziś zanika również oryginalna zabudowa, pochodząca z XVIII/XIX i początku XX w., pierwotny układ miejscowości jest jednak nadal czytelny.

Kościół filialny pw. św. Sebastiana wzniesiony został w dobie reformacji, a zatem w XVI w. Około 1560 r. należał on do parafii w Radochowie, potem zaś do parafii w Trzebieszowicach, następnie stał się filią parafii w Łądku-Zdroju. W roku 1679 kościół w Orłowcu był filią parafii w Radochowie i jest nią do dziś (Rybka-Ceglecka, 1999a; *Schematyzm Diecezji Świdnickiej*, 2005). Zachowana świątynia została zbarokizowana w XVIII w., wówczas też jej wnętrze otrzymało skromne wyposażenie autorstwa wybitnego rzeźbiarza Michaela Ignatza Klahra. W XIX w. do bryły kościoła dobudowano kruchtę.

3.5. Kamieńczyk (gmina Międzyzylesie)

Ostatnią analizowaną miejscowością z terenu powiatu kłodzkiego, w której zachował się cmentarz przykościelny, jest Kamieńczyk (niem. Steinbach), położony w południowej części Gór Bystrzyckich. Jest to stara osada, wzmiankowana już w XIII w., zniszczona w czasie trwania wojen husyckich i lokowana na nowo w 1564 r. przez braci Dawida i Michała Tschirnhausów (Volkmer, 1889/1990). Do XVII w. w okolicy eksploatowano rudy metali, które wytapiano w miejscowej hucie. Miejscowość była wówczas średniej wielkości osadą rolniczo-rzemieślniczą. W 1789 r. w Kamieńczyku, będącym wówczas własnością rodu von Althanów, mieszkało 328 osób. Pracował tu rzeźnik, 14 tkaczy, murarz i krawiec (Zimmermann, 1789). W 1830 r. liczba mieszkańców Kamieńczyka spadła do 264 osób — wszyscy byli katolikami (Knie, 1830). Pięć lat później odnotowano już 416 mieszkańców, w tym 9 ewangelików. W miejscowości funkcjonowała wówczas szkoła katolicka oraz działał młyn wodny z dwoma kołami. Rzemiosło wiejskie reprezentowane było przez grupę tkaczy (Knie, 1845). W połowie XIX w. odnotowano tu największą liczbę ludności w dziejach wsi — 547 osób. W II połowie XIX w. Kamieńczyk zaczął być rozpoznawalny jako miejscowość letniskowa (Rybka-Ceglecka, 1997). Po przejściu terenu Hrabstwa Kłodzkiego przez Prusy Kamieńczyk znalazł się w granicach Prowincji Śląskiej, należąc początkowo do powiatu kłodzkiego, a w latach 1816–1945 do powiatu bystrzyckiego. Po zakończeniu II wojny światowej miejscowość ta znalazła się w granicach administracyjnych Polski, co wiązało się z rozpoczęciem wysiedlania niemieckich mieszkańców wsi oraz napływem osadników polskich. Po 1945 r. osada znacznie się wyludniła. W latach 1975–1998 Kamieńczyk przynależał do województwa wałbrzyskiego. W 2011 r. mieszkały tu jedynie 74 osoby.

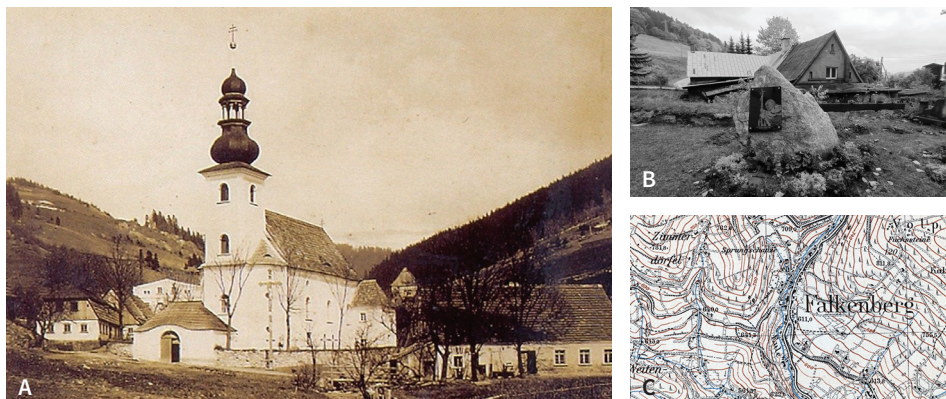
Kościół pw. św. Michała Archanioła w Kamieńczyku wzniesiony został w 1710 r. jako drewniany kościół cmentarny, w konstrukcji zrębowej (Hof, 1999; Brzezicki, Nielsen, 2006) (zob. rys. 7). Miejscowość należała wówczas do parafii w Międzyzlesiu. Pierwsze prace remontowe związane ze świątynią odnotowuje się dopiero w 1734 r., kiedy to została ozdobiona malowidłami przez Antona Ferdinanda Veita z Pragi (Hasse, 1935). W tym też roku na wieży kościoła zawieszono dzwon (Hof, 1999). W 1851 r. dokonano przebudowy wnętrza kościoła (Hasse, 1935). Gruntowny remont obiektu nastąpił w 1934 r. (Brzezicki, Nielsen, 2006). Wówczas też, oprócz prac związanych z remontem drewnianej konstrukcji świątyni, położono krzyż wieńczący jej wieżę. Wykonano też nowe pokrycie dachowe z gontu oraz powiększono zakrystię (Hasse, 1935; Hof, 1999). Prace we wnętrzu kościoła wykonał pochodzący z Łądko-Zdroju rzeźbiarz Leo Richter, zaś Herbert Blaschke dokonał renowacji polichromii pokrywającej ściany wewnętrzne kościoła (Hasse, 1935). W latach 1996–1998 z inicjatywy społecznej wykonano niezbędne prace zabezpieczające kościół. Wzmocniono wówczas posadowienie świątyni, a następnie wyremontowano więźbę dachową, wykonano nowe pokrycie dachowe z gontu, jak również wymieniono deskowanie ścian kościoła i wieży (Grajewski, Kica, 2005). Dziś ten niewielki drewniany kościółek, reprezentujący tradycyjne formy wiejskiego budownictwa sakralnego, przynależy podobnie jak w chwili powstania, do parafii w Międzyzlesiu jako świątynia filialna.

3.6. Charakterystyka cmentarzy

3.7. Cmentarz przykościelny w Sokolcu

Cmentarz przykościelny w Sokolcu powstał w latach 1770–1785. Założony został na planie owalu. Przed 1892 r. pierwotny cmentarz został powiększony w kierunku zachodnim. Wówczas też rozebrano część muru cmentarnego oraz barokową bramę cmentarną, widoczną jeszcze na fotografii z ok. 1890 r. W tym też czasie wzniesiono w jego południowo-wschodnim narożniku kostnicę. Około 1920 r. na terenie przykościelnego cmentarza, a zatem w najstarszej części istniejącego do dziś założenia, wzniesiono pomnik upamiętniający mieszkańców wsi Sokolec oraz kolonii Sowa i Dalków (przysiółek Ludwikowic Kłodzkich), którzy polegli na frontach I wojny światowej. W związku z wyznaczeniem nowej części cmentarza, przypuszczalnie już przed 1945 r., zaprzestano pochówków na jego najstarszej, przykościelnej części. Także po 1945 r. na terenie cmentarza przykościelnego, wyznaczonego przez kamienny mur, nie chowano zmarłych. W 2011 r. tuż przy kościele ustawiono głaz narzutowy, na którym umieszczono tablicę upamiętniającą beatyfikację papieża Jana Pawła II (zob. rys. 4). Na terenie cmentarza przykościelnego nie zachowały się żadne wolnostojące historyczne nagrobki. Na elewacji świątyni widnieje na-

tomiast kilka tablic epitafijnych, które upamiętniają osoby zmarłe w II połowie XIX w. Obecnie znajdują się one w stosunkowo dobrym stanie, chociaż niektóre z nich zabrudzone są tynkiem i farbą. Reprezentują skromne i proste w swej formie wykonanie. Oprócz nich do elementów kompozycyjnych dawnego cmentarza przykościelnego należą pozostałości kamiennego muru oraz znacznie przekształcona kaplica cmentarna. Najciekawszym historycznym elementem, który zachował się na terenie dawnego cmentarza przykościelnego w Sokolcu, jest wspomniany powyżej pomnik upamiętniający poległych w I wojnie światowej mieszkańców wsi. Co interesujące, przetrwał on w bardzo dobrym stanie, łącznie z czytelną do dziś inskrypcją, wymieniającą imiona i nazwiska poległych. Z Sokolca przywołano tu 26, z kolonii Sowa 7, zaś z przysiółka Dalków 6 poległych. Ich imiona i nazwiska wykute zostały na kamiennej steli, w zwieńczeniu której ukazano krzyż żelazny oraz gałązki dębowe. Opisany pomnik wpisuje się w typową i powszechnie praktykowaną formę upamiętniania poległych członków danej społeczności.

Rys. 4. Sokolec. A. Widok na kościół z cmentarzem przed przebudową z lat 1890–1892 z widoczną, nieistniejącą dziś bramą cmentarną, zdjęcie archiwalne (źródło: polska-org.pl). B. Głaz narzutowy z tablicą upamiętniającą beatyfikację Jana Pawła II (źródło: fot. aut.). C. Lokalizacja kościoła i cmentarza — Messtischblatt Wüstegiersdorf nr 3133 [Neue Nr 5364], 1934 r. (źródło: <http://mapy.amzp.pl/maps.shtml>).

3.8. Cmentarz przykościelny w Pasterce

Cmentarz w Pasterce jest obecnie nieczynny, zaś położony w jego centrum kościół użytkowany bywa sporadycznie (zob. rys. 5). Cmentarz funkcjonował we wsi jeszcze przed wzniesieniem pierwszej, drewnianej kaplicy, co nastąpiło w 1612 r. O założeniu w Pasterce cmentarza zdecydowało oddalenie miejscowości od cmentarza parafialnego w Radkowie, dokąd podróż — zwłaszcza zimą — była uciążliwa, biorąc pod uwagę górski charakter regionu (Wedekind, 1857). W 1630 r. cmentarz miał być

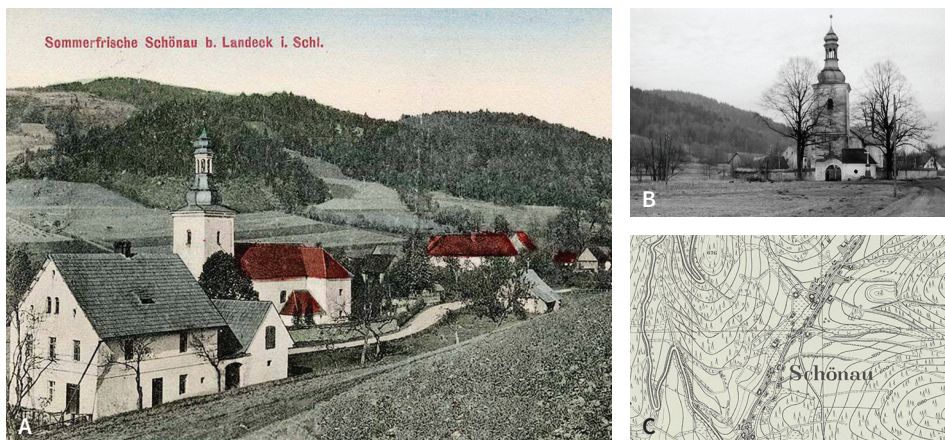
otoczony drewnianym ogrodzeniem (Rybka-Ceglecka, 1999b). Przyjąć należy, że zachowana do dziś forma i kształt cmentarza zostały ukształtowane po zbudowaniu na jego terytorium nowego kościoła, co nastąpiło w latach 1786–1787. W 1842 r. wzniesiono istniejącą do dziś kostnicę (data w kluczu portalu wejściowego). W II połowie XIX w. mogły nastąpić prace związane z regulacją założenia cmentarnego (uporządkowanie kwater, alejek), zakończone wystawieniem pośrodku cmentarza pamiątkowego krucyfiks, istniejącego do dziś. Wówczas to wykonano zapewne schody biegnące od drogi wiejskiej, przez teren cmentarza, aż do terenu przed kościołem. Od tego czasu aż do dziś zasięg terytorialny cmentarza nie ulegał zmianom. Jak wynika z analizy materiałów ikonograficznych z ok. 1900 r. i lat 30. XX w., cmentarz pozbawiony był muru cmentarnego, a jego granice wyznaczało prowizoryczne ogrodzenie. Od strony prezbiterium kościoła teren przycmentarny pozbawiony był jakiegokolwiek ogrodzenia. Po 1945 r. w dalszym ciągu dokonywano tu pochówków, których wreszcie zaprzestano, a dziś cmentarz nie jest już wykorzystywany. Jednym z najcenniejszych historycznych elementów dawnego cmentarza jest z pewnością nagrobek w formie piaskowcowej płyty, należący do proboszcza Johanna Marel-la (1827–1887). Ukazano na nim krzyż, otwartą księgę oraz skrzyżowane gałązki palmowe. Również cenny jest okazały krucyfiks cmentarny z końca XIX w., ustawiony pośrodku cmentarza, a składający się z piaskowcowego cokołu o neoklasycystycznych formach, zwieńczonego żeliwnym krzyżem z wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa. Ostatnim istotnym elementem o dużej wartości historycznej na terenie cmentarza jest wzniesiona w 1824 r. przy głównym wejściu na cmentarz kostnica, łącząca w sobie cechy późnego baroku i wczesnego klasycyzmu.

Rys. 5. Pasterka. A. Widok na kościół z cmentarzem z roku 1936, zdjęcie archiwalne (źródło: zbiory K. Pawłowskiego). B. Cmentarz z kościołem — stan obecny (źródło: fot. aut.). C. Epitafia wmurowane w mur cmentarza — stan obecny (fot. aut.). D. Lokalizacja kościoła i cmentarza — Messtischblatt Lewin nr 5563, 1919 r. (źródło: <http://mapy.amzp.pl/maps.shtml>).

3.9. Cmentarz przykościelny w Orłowcu

Pierwotny, niewielki cmentarz przykościelny został wytyczony zapewne w chwili wzniesienia kościoła, a zatem w XVI w. W II połowie XVIII w. wzniesiono późno-barokową, prostą w swej formie bramę cmentarną (zob. rys. 6). Prawdopodobnie w końcu XVIII lub też na początku XIX w. w sąsiedztwie bramy zbudowano niewielką kostnicę, która w późniejszym czasie została zaaranżowana na kaplicę grobową rodziny Ludwigów. Cmentarz był wykorzystywany przez mieszkańców wsi aż do zakończenia II wojny światowej. W okresie powojennym został zamknięty. Zgodnie z inwentaryzacją z 1994 r. na terenie cmentarza znajdowało się ok. 20 mogił sprzed 1945 r., dwa wolnostojące nagrobki oraz 14 płyt nagrobnych (Kieres, Szarp, 1994). Cmentarz przykościelny w Orłowcu założony został na planie wydłużonego prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami. Otoczony jest kamiennym murem. Przypuszczać można, że dzisiejszy zasięg terytorialny cmentarza wykształcony został w XVIII w., kiedy to wzniesiono bramę cmentarną. Zachowane nagrobki i ich elementy, tj. krzyże, postumenty, tablice nagrobne lub ich pozostałości, zostały zgromadzone przy murze cmentarnym. Wśród nich uwagę zwraca żeliwny krzyż nagrobny o cechach neogotyckich, upamiętniający Johanna Wenera (1800–1858). Pozostałe nagrobki reprezentują rzemieślniczy styl wykonania. Uznać należy zatem, że dawny cmentarz przykościelny w Orłowcu zalicza się do ważnych i cennych założeń przykościelnych.

Rys. 6. Orłowice. A. Kościół i cmentarz z widocznym murem cmentarza przykościelnego, fotografia archiwalna (źródło: polska-org.pl). B. Cmentarz z kościołem w roku 1961, zdjęcie archiwalne (źródło: polska-org.pl). C. Lokalizacja kościoła i cmentarza — Messtischblatt Bad Landeck in Schl. Nr 3297 [Neue Nr 5667], 1936 r. (źródło: <http://mapy.amzp.pl/maps.shtml>).

3.10. Cmentarz przykościelny w Kamieńczyku

Cmentarz w Kamieńczyku jest z pewnością starszy niż sam kościół, który powstał na jego terenie w 1710 r. Przypuszcza się, że mógł on powstać po założeniu wsi jako cmentarz ewangelicki. Z pewnością funkcjonował już w 1631 r. Cmentarz nigdy nie był ogrodzony murem, zaś jego dzisiejsze granice wyznacza współczesne, drewniane ogrodzenie (zob. rys. 7). W połowie XIX w. wzniesiono na jego terytorium niewielką, neogotycką w swej formie kaplicę cmentarną, krytą dachem dwuspadowym. Cmentarz był wykorzystywany przez niemieckich mieszkańców wsi aż do 1945 r. Obecnie nie jest on użytkowany, a podkreślić należy, że zachował się w bardzo dobrym stanie (Rybka-Ceglecka, 1997).

Rys. 7. Kamieńczyk. A. Kościół w Kamieńczyku z widoczną bramą na teren cmentarza i kaplicą cmentarną, 1914 r. (źródło: Mittelwalde und seine nähere Umgebung in Wort und Bild, Mittelwalde, 1914, s. 30). B. Cmentarz z kościołem — stan obecny (źródło: fot. aut.). C. Lokalizacja kościoła i cmentarza — Messtischblatt Rosenthal (Różanka) nr 3381[5865], 1884 r. (źródło: <http://mapy.amzp.pl/maps.shtml>).

4. Omówienie wyników

Badania przeprowadzone na terenie analizowanych cmentarzy wiejskich uwypuklają problemy, które napotykają badacze, historycy i turyści na terenach sacrum. Stabilność krajobrazowa jest tu często zaburzona ze względu na postępujące z czasem zmiany w otoczeniu cmentarzy, ale również z uwagi na dbałość o strefę sacrum. Wykonane analizy oraz inwentaryzacja wskazują na często nieodwracalne zmiany zachodzące na tych terenach i systematyczne niszczenie krajobrazu wsi z cmentarzem w tle. Porównanie obecnego stanu zagospodarowania cmentarzy zestawiono w tabeli.

Tabela 1. Porównanie zmian dotyczących układu, architektury, krajobrazu na terenie cmentarzy w powiecie kłodzkim we wsiach: Sokolec, Pasterka, Orłowiec i Kamieńczyk

KRYTERIUM OCENY			SOKOLEC	PASTERKA	ORŁOWIEC	KAMIENCZYK
Kościół	Przynależność wyznaniowa	obecnie	katolicki	katolicki	katolicki	katolicki
		w przeszłości	katolicki	katolicki	katolicki	katolicki
	Wezwanie		św. Marcina	św. Jana Chrzyciela	św. Sebastiana	św. Michała Archanioła
	Styl kościoła		barok	późny barok	barok	barok
CMENTARZ						
Data założenia cmentarza			XVIII w.	XVII w.	XVII/XVIII w.	XVII/XVIII w.
Zachowany oryginalny układ przestrzenny cmentarza			przekształcony	dobrze zachowany	b. dobrze zachowany, brak nagrobków	b. dobrze zachowany
Istniejące pole grzebalne			zlikwidowane	pozostałości	przekształcone	b. dobrze zachowane
Współczesne użytkowanie cmentarza – współczesne pochówki			nie	nie	nie	nie, cmentarz zachowany w postaci pamiątkowego lapidarium
Oryginalne ogrodzenie cmentarza			brak	częściowo, dominuje współczesne	tak, ale w złym stanie	brak
Kaplica cmentarna			tak, ale przebudowana	brak	tak	tak, b. dobrze zachowana
Ossarium (kostnica na terenie cmentarza)			brak	tak, b. dobrze zachowana	tak	brak
Oryginalna brama cmentarna			nie zachowała się	nie zachowała się	tak, ale w stanie złym	nie było od początku istnienia cmentarza
Historyczne nagrobki sprzed 1945 r.			nie, jedynie epitafia w elewacji kościoła	tak, zachowane liczne nagrobki	tak, zachowane nieliczne nagrobki i ich fragmenty	tak, zachowane liczne stare nagrobki w dobrym stanie
Stare epitafia			tak, zachowane epitafia z XIX w. wbudowane w mury kościoła – 12 sztuk	brak	11 sztuk	2 epitafia
Zachowane wyjątkowe nagrobki lub pomniki poległych			zachowany pomnik upamiętniający mieszkańców wsi poległych w I wojnie światowej – 1 sztuka	zachowany krzyż z II połowy XIX w., 24 nagrobki	tablica upamiętniająca poległych w I wojnie światowej, 6 nagrobków	ponad 30 historycznych nagrobków

KRYTERIUM OCENY	SOKOLEC	PASTERKA	ORŁOWIEC	KAMIENCZYK
ROŚLINNOŚĆ				
Sposób rozmieszczenia drzewostanu	chaotyczny, nieregularny	chaotyczny, mała liczba drzew	chaotyczny, mała liczba drzew	drzewa zlokalizowane wzdłuż ogrodzenia od strony północnej i wschodniej
Obecność drzew pomnikowych	brak	brak	brak	brak
Stopień dewastacji roślinności	roślinność w znacznym stopniu zaniedbana	roślinność uboga, widoczne prace urządzeniowe	roślinność uboga, brak widocznej pielęgnacji	roślinność uboga, widoczne prace pielęgnacyjne
KRAJOBRAZ				
Zmiany krajobrazowe cmentarzy przykościelnych	bardzo duże — pole grzebalne zlikwidowane, zaburzona estetyka przestrzeni sacrum	duże — pole grzebalne częściowo przekształcone, zaburzona estetyka przestrzeni sacrum	duże — pole grzebalne przekształcone, zaniedbanie terenu wpływa na estetykę	małe — zachowane nagrobki i oryginalny układ cmentarza

Źródło: opracowanie własne

Najczęściej zmiany stanu zachowania cmentarzy przykościelnych dotyczą pola grzebalnego i nagrobków, które często przedstawiają dużą wartość historyczną. Bywa też tak, jak na przykład na cmentarzu w Sokolcu, że pomimo braku historycznych nagrobków zachowało się kilka elementów stanowiących ważne świadectwa historii tej miejscowości i życia oraz losów jej mieszkańców. Dawny cmentarz przykościelny w Pasterce jest również dobrym przykładem zanikających wiejskich założeń cmentarnych powiatu kłodzkiego. W odróżnieniu od przywołanego wcześniej cmentarza w Sokolcu, na jego terenie zachowało się ponad 20 wolnostojących nagrobków. Reprezentują one różne techniki wykonania oraz zastosowane materiały. Znajdziemy tutaj nagrobki wykonane z piaskowca, granitu czy lastryko. Najczęściej na wykonanych z tych materiałów niewielkich stellach umieszczano tablice nagrobne, na których oprócz inskrypcji zachowały się w kilku przypadkach porcelanowe fotografie osób pochowanych. Wszystkie zachowane nagrobki pochodzą z XIX w. (najstarszy zidentyfikowany z 1874 r.) oraz z lat 20. i 30. XX w. Większość nagrobków zachowała się w dobrym stanie, choć kilka z nich jest pochylona, złamana lub uszkodzona. W kilku przypadkach nie zachowały się tablice inskrypcyjne, a same kamienne konsule, na których były one pierwotnie ustawione. Co interesujące, zachowane nagrobki lub ich pozostałości znajdują się w swojej pierwotnej lokalizacji, co daje zarys pierwotnego rozplanowania cmentarza. Wskazać również należy, że pozostała część nagrobków została osadzona w mu-

rze cmentarza, co jest naganną praktyką, dość częstą w stosunku do niemieckich nagrobków na analizowanym terenie. Równie typowe dla praktyk stosowanych na terenie ziemi kłodzkiej (i nie tylko) po 1945 r. jest wykorzystanie istniejących nagrobków niemieckich dla upamiętnienia zmarłych osadników polskich. Również w Pasterce znajdujemy przykłady takich działań, jak choćby pochodzący z lat 30. XX w. nagrobek z przedstawieniem Chrystusa upadającego pod krzyżem, który zaadaptowano dla nowego, polskiego mieszkańca Pasterki, który zmarł w 1947 r.

Pomimo likwidacji cmentarza przykościelnego w Orłowcu cmentarz tutejszy posiada dużą wartość historyczną, ze względu na zachowany pierwotny zasięg terytorialny, jak również istniejące na jego terenie nagrobki i płyty epitafijne. Do najważniejszych elementów należy z pewnością dawna kaplica cmentarna (z przylegającą do niej bramą), pełniąca także funkcję mauzoleum rodziny von Ludwig, właścicieli dóbr rycerskich w Orłowcu i Radochowiu. We wnętrzu kaplicy zachowały się płyty nagrobne Herrmanna von Ludwiga (1810–1885) oraz jego żony Emmy von Ludwig z domu Frobel (1818–1885). Oprócz nich ważnym elementem wnętrza obiektu jest stylizowane epitafium upamiętniające mieszkańców wsi poległych w I wojnie światowej, ustawione na mensie ołtarzowej, w której predelli zachowało się interesujące przedstawienie dusz cierpiących w czyśćcu. Natomiast założenie cmentarne w Kamieńczyku należy do najcenniejszych tego typu istniejących na terenie pogranicza polsko-czeskiego. Zachowany został tutaj nie tylko układ przestrzenny samego cmentarza, ale także zdecydowana większość historycznych nagrobków znajduje się na swoich pierwotnych miejscach. Uznać zatem należy, że cmentarz przykościelny w Kamieńczyku to najlepiej zachowane tego typu założenie wśród wszystkich istniejących na terenie ziemi kłodzkiej. Imponująca wydaje się liczba istniejących nagrobków, którą określić można na ponad 100 obiektów, w różnym stanie zachowania. Niektóre z nich są kompletne i posiadają czytelne inskrypcje, inne zaś zostały pozbawione w okresie powojennym tablic inskrypcyjnych, pozostając jednak w swojej pierwotnej lokalizacji. Zdecydowana większość nagrobków pochodzi z przełomu XIX i XX w., a wykonane zostały z różnych materiałów, takich jak kamień (piaskowiec, marmur, granit), drewno oraz odlewy żeliwne. W zdecydowanej większości zniszczeniu nie uległy także kamienne lub betonowe obrzeża grobów. Interesujące jest również to, że na kilku nagrobkach zachowały się do dziś porcelanowe portrety zmarłych, co na pozostałych cmentarzach poddanych analizie należy do rzadkości. Wśród zachowanych nagrobków na szczególną uwagę zasługują bez wątpienia te wykonane jako odlewy żeliwne w formie krzyży, często z rozbudowaną ornamentyką neogotycką i neobarokową, z przedstawieniami świętych i aniołów. Typowe rozwiązania, popularne na terenie ziemi kłodzkiej, prezentują wyeksponowane na elewacji kościoła drewniane krzyże nagrobne, wśród których szczególną uwagę zwraca ten upamiętniający Paula

Meschnera (1912–1932), o nawiązującej do secesji ornamentyce. Ewementem jest przygotowany z myślą o przybywających tu turystach, jak również potomkach dawnych mieszkańców, plan cmentarza z oznaczonymi nagrobkami i informacjami o osobach pochowanych. Do pozostałych elementów kompozycyjnych cmentarza należy również niewielkich rozmiarów kaplica cmentarna, wzniesiona na planie prostokąta, nakryta dachem dwuspadowym przykrytym gontem. W jej oknach zachowała się oryginalna neogotycka stolarka okienna. Do budynku kaplicy przylega brama cmentarna, przed którą znajduje się interesująca w swej formie, wykonana z piaskowca rzeźbiarska grupa Ukrzyżowania z końca XVIII w. Oprócz krucyfiks z przedstawionym ukrzyżowanym Chrystusem ukazano tu również św. Jana Apostoła oraz Matkę Bożą, jak również klęczącą pod krzyżem postać kobiecą, którą identyfikować można zarówno jako Marię Magdalenę, jak i — ze względu na to, że trzyma w dłoniach kielich — personifikację Kościoła.

Ważnym aspektem oceny zmian w krajobrazie cmentarzy jest jakość roślinności cmentarnej w strefie sacrum i jej dewastacja. Wycięte drzewa, zaniedbana roślinność w sposób bezpośredni wpływają na estetykę i odbiór krajobrazu oraz jego jakość. Właściwie na terenie wszystkich badanych cmentarzy widoczne były negatywne zmiany dotyczące zieleni urządzonej, brak odpowiednich zabiegów pielęgnacyjnych oraz mała ilość gatunków. W każdym przypadku nie odnotowano drzew pomnikowych. Zmiany krajobrazowe są zauważalne i idą w negatywną stronę.

5. Podsumowanie

Krajobraz wsi z kościołem i otaczającym go cmentarzem jest nam znany, a przez to wydaje się oczywisty. Obecnie jednak te małe, przykościelne cmentarze będące reliktem przeszłości ulegają powolnemu acz systematycznemu zniszczeniu i z biegiem czasu zacierają się ich ślady w przestrzeni wsi. Zniszczeniu podlegają bramy, ogrodzenia, nagrobki, czasem zniwelowane zostaje całe pole grzebalne, mała architektura, postępującą destrukcję obserwuje się w murach otaczających cmentarze. Przedstawione w niniejszym artykule cmentarze przykościelne w czterech wsiach: Sokolcu, Pasterce, Orłowcu i Kamieńczyku wskazują na obecną tendencję zmian zachodzących pod wpływem czasu. Na terenach przygranicznych, ziemiach włączonych w granice Polski po 1945 r., nastąpiła wymiana mieszkańców na nowych osadników, co w pewnym sensie odcisnęło piętno na krajobrazach strefy sacrum. Świątynie ewangelickie zmieniono w świątynie rzymskokatolickie, a wiele małych przykościelnych wiejskich cmentarzy uległo dewastacji przez niszczenie pól grzebalnych, pomników, płyt nagrobnych i epitafiów. Poprzez rozpoczęcie nowych

pochówków niejako „adaptowano” cmentarze dla nowej społeczności. A przeszłość można odczytać jedynie z pozostałości i okruchów płyt kamiennych składowanych często pod ogrodzeniem cmentarza.

Jak wskazują przeprowadzone badania na terenach powiatu kłodzkiego związanego z pograniczem polsko-czeskim, istnieje znaczna tendencja do powolnego usuwania z krajobrazu starych wiejskich cmentarzy przykościelnych, które są niejako kroniką wsi i życia dawnych jego mieszkańców. Wydaje się więc, że zachowanie tych miejsc w krajobrazie wsi i utrzymanie strefy sacrum może być jednym z istotnych elementów odtwarzania historii i opowieści o dawnych mieszkańcach, pamięci zakłetej w drewnianych lub kamiennych epitafiach. To opowieści potrzebne nam do identyfikacji narodów i społeczności małych ojczyzn. Ocalenie ich od zapomnienia jest istotnym elementem utrzymania kodów kulturowych oraz pamięci przodków, ponieważ te miejsca i krajobrazy opowiadają nam prawdziwą historię o dawnych mieszkańcach wsi tego regionu. Zachowanie choćby szczątkowych elementów dawnych cmentarzy pomaga w zachowaniu pamięci miejsca o dawnych mieszkańcach.

Bibliografia

- Abernathy, R. (1970). *Cemeteries as Open Space Reservations*. Reed-Mullins and Associates, u.s. Department of Housing and Urban Development.
- Adreßbuch für die Grafschaft Glatz* (1924/1925).
- Afla, M., Reza, M. (2012). Sustainability of Urban Cemeteries and the Transformation of Malay Burial Practices in Kuala Lumpur Metropolitan Region. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 6, 3001–3020. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1080632>
- Albert, F. (1932). *Die Herrschaft Hummel bis zum Jahre 1477*. Glatz.
- Bennett, G., Davies, P.J. (2014). Urban cemetery planning and the conflicting role of local and regional interests. *Land Use Policy*, 42, 450–459. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2014.08.011>
- Brzezicki, S., Nielsen, Ch. (red.), *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*. (2006). Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
- Capels, V., Senville, W. (2006). Planning for cemeteries. *Planning Commissioners Journal*, 64, 1–8.
- Curl, J.S. (1980). *A Celebration of Death. An Introduction to Some of the Buildings, Monuments and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*. Constable.
- Czyż, A.S., Gutowski, B., Janowczyk, P. (2004). *Cmentarze dawnego powiatu barszczowskiego*. Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”.
- Czyż, A.S., Gutowski, B., Skrodzka, A. (2007). *Cmentarze dawnego powiatu czortkowskiego*. Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”.
- Dent, B., Knight, M.I. (1998). Cemeteries: a special kind of landfill. The context of their sustainable management. *Groundwater: sustainable solutions. Conference of the international association of hydrogeologists*, 451–456.
- Dębicz, R. (2012). *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska, CXLVII*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.
- Die Grafschaft Glatz. Einwohnerbuch* (1937). Breslau.

- Długozima, A. (2010a). Bieszczadzkie cmentarze. Stan zachowania, lokalizacja, symbolika. W: A.S. Czyż, B. Gutowski (red.), *Sztuka cmentarzy w XIX i XX w.* (s. 209–219). Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Długozima, A. (2010b). Kompozycja warmińskich cmentarzy, na przykładzie cmentarzy gminy Jankowo. W: J. Rylke (red.), *Wzornictwo ogrodowe* (s. 16–24). Wydawnictwo Sztuka Ogrodu. Sztuka Krajobrazu.
- Długozima, A. (2011). *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*. Wydawnictwo Sztuka Ogrodu. Sztuka Krajobrazu.
- Długozima, A. (2014). Miejsce i rola cmentarzy w budowaniu krajobrazu sakralnego wsi, na przykładzie Bieszczadów i Warmii. *TeKa Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych*, 10(1), 5–19. <https://doi.org/10.35784/teka.2544>
- Długozima, A., Nejman, R. (2022). Attractiveness of cemeteries versus socioeconomic and spatial development of non-metropolitan cities in Poland. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum*, 21(1), 83–104. <https://doi.org/10.31648/aspal.6824>
- Etlin, R.A. (1984). *The Architecture of Death. The Transformation of the Cemetery in 18th Century Paris*. The Massachusetts Institute of Technology.
- Fischer, Ch.F. (1818). *Geographisch-statistisches Handbuch über Schlesien und die Grafschaft Glatz. Graß, Barth und Comp. in Breslau*.
- Francaviglia, R.V. (1971). The cemetery as an evolving cultural landscape. *Annals of the Association of American Geographers*, 61 (3), 501–509. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1971.tb00802.x>
- Francis, D. (2003). Cemeteries as cultural landscapes. *Mortality*, 8, 222–227.
- Grabalov, P. (2018). Public life among the dead: Jogging in Malmö Cemeteries. *Urban Forestry and Urban Greening*, 33, 75–79. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.01.027>
- Grajewski, G., Kica, E. (red.) (2005). *Prace konserwatorskie na terenie województwa dolnośląskiego w latach 1979–1999*. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu.
- Haq, S.M. (2011). Urban green spaces and an integrative approach to sustainable environment. *Journal of Environment Protection*, 2, 601–608.
- Hasse, G. (1935). Das neuerstandene Holzkirchlein in Steinbach, *Die Grafschaft Glatz. Illustrierte Zeitschrift des Glatzer Gebirgsvereins*, 6, 88–89.
- Hodor, K. (2012). Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa [Cemetery complexes in Cracow landscapes]. *Czasopismo Techniczne. Architektura [Technical Transactions. Architecture]*, 7, 279–286.
- Hof, C. (1999). *Holzkirchen in Schlesien. Untersuchungen an Holzkonstruktionen des 16. bis 18. Jahrhunderts in der Woiwodschaft Waldenbrug*. Institut für Baugeschichte in Karlsruhe.
- Kieres, E., Szarp, E. (1994). *Orłowiec. Karta cmentarza*. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu Delegatura w Wałbrzychu.
- Klemenz, P. (1932). *Die Ortsnamen der Grafschaft Glatz, sprachlich und geschichtlich erklärt*. Ostdeutsche Verlagsanstalt Breslau.
- Knie, J.G. (1830). *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien....* Verlag von Graß und Comp. Breslau.
- Knie, J.G. (1845). *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien....* Verlag von Graß, Barth und Comp. Breslau.
- Kolbuszewski, J. (1995). Cmentarz jako tekst kultury. W: O. Czerner, I. Juszkiewicz (red.), *Sztuka cmentarna. Sympozjum Międzynarodowe* (s. 17–40). Muzeum Architektury we Wrocławiu.
- Kolbuszewski, J. (1996). *Cmentarze*. Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kögler, J. (1992). *Die Chroniken der Grafschaft Glatz, Die Stadt — und Pfarreichroniken von Lewin — Mittelwalde — Wünschelburg — Neurode — Wilhelmstal*. Dieter Pohl Verlag.
- Krzemińska, A., Zaręba, A., Grochowska, A. (2008). *Przemijające krajobrazy — przykościelne cmentarze gminy Międzyzlesie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.

- McClymont, K., Sinnett, D. (2021). Planning Cemeteries: Their Potential Contribution to Green Infrastructure and Ecosystem Services. *Frontiers in Sustainable Cities*, 3. <https://doi.org/10.3389/frsc.2021.789925>
- Mitchell, J., Noble, G. (2017). The Monumental Cemeteries of Northern Pictland. *Medieval Archaeology*, 61, 1–40. [10.1080/00766097.2017.1296031](https://doi.org/10.1080/00766097.2017.1296031).
- Morelli, F., Mikula, P., Benedetti, Y., Bussièrè, R., Tryjanowski, P. (2018). Cemeteries support avian diversity likewise urban parks in European cities: Assessing taxonomic, evolutionary and functional diversity. *Urban Forestry and Urban Greening*, 36, 90–99. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.10.011>
- Nordh, H., Evensen, K. (2018). Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia. *Urban Forestry and Urban Greening*, 33, 80–91. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.01.026>
- Nordh, H., House, D., Westendorp, M., Maddrell, A., Wingren, C., Kmec, S., McClymont, K., Jedan, Ch., Uteng, T.P., Beebeejaun, Y., Venbrux, E. (2021). Rules, Norms and Practices — A Comparative Study Exploring Disposal Practices and Facilities in Northern Europe. *OMEGA — Journal of Death and Dying*, 003022282110421. <https://doi.org/10.1177/00302228211042138>
- Orłowski, G., Nowak, L. (2007). The importance of marginal habitats for the conservation of old trees in agricultural landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 79, 77–83.
- Osiekowicz, M., Podciborski, T. (2013). Metoda oceny stanu ład przestrzennego terenów cmentarzy komunalnych. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 12(2), 67–75.
- Pilch, J. (2005). *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*. Wydawnictwo Arkady.
- Pécssek, B. (2015). City Cemeteries as Cultural Attractions: Towards an Understanding of Foreign Visitors' Attitude at the National Graveyard in Budapest. *Deturope*, 7(1), 44–61.
- Pilarczyk, A., Nowak, P. (2019). Factors Determining the Ways for Shaping the Landscapes of Municipal Cemeteries in Szczecin: Proposals of Changes in the Shaping of Municipal Cemeteries. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 471(9), 1–9.
- Rae, R. (2021). Cemeteries as public urban green space: Management, funding and form. *Urban Forestry & Urban Greening*, 61, 127078. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2021.127078>
- Richter, G. (1995). *Criteria form planning greenery in cemeteries*. W: O. Czerner, J. Juszkiewicz (red.). *Cemetery art — Sztuka cmentarna — Lart de cimetièrè* (s. 201–205). ICOMOS Polish National Committee, Museum of Art Wrocław.
- Rugg, J. (2000). Defining the place of burial: What makes a cemetery a cemetery?. *Mortality*, 5(3), 259–275.
- Rybka-Ceglecka, I. (2005). *Gmina Nowa Ruda, pow. kłodzki. Studium środowiska kulturowego*, II. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu Delegatura w Wałbrzychu.
- Rybka-Ceglecka, I. (1997). *Studium środowiska kulturowego gminy Międzyzylesie, woj. wałbrzyskie*, II. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu Delegatura w Wałbrzychu.
- Rybka-Ceglecka, I. (1999a). *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Lądek-Zdrój, powiat kłodzki, woj. dolnośląskie*. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu Delegatura w Wałbrzychu.
- Rybka-Ceglecka, I. (1999b). *Studium środowiska kulturowego gminy Radków, powiat kłodzki, woj. dolnośląskie*. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu Delegatura w Wałbrzychu.
- Sikora, S. (1986). *Cmentarz. Antropologia pamięci*. Polska Sztuka Ludowa. Instytut Sztuki PAN.
- Suliborski, A. (2013). *Nekropolie jako miejsce w przestrzeni społeczno-kulturowej Łodzi — ranga i specyfika ich znaczeń społecznych*. W: M. Wójcik (red.), *Studia regionalne. Społeczeństwo — region — miejsce* (s. 183–198). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tanaś, S. (2008). *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

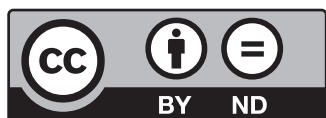
- Wedekind, E.L. (1857). *Geschichte der Grafschaft Glatz. Chronik der Städte, Flecken, Dörfer, Kolonien, Schlösser etc. dieser souveränen Grafschaft von der frühesten Vergangenheit bis auf die Gegenwart*. Friedrich Wilhelm Fischer in Neurode.
- Volkmer, F. (1889/1890). Verzeichnis der Städte, Dörfer und wichtigsten Kolonien der Grafschaft Glatz unter Angabe der Gründungszeit derselben, bzw. deren ersten urkundlichen Erwähnungen. *Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimathskunde der Grafschaft Glatz*, 9, 206–233.
- Schematyzm Diecezji Świdnickiej* (2005). Świdnicka Kuria Biskupia.
- Zimmermann, F.A. (1789). *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*. <https://jbc.jelenia-gora.pl/dlibra/publication/3685/edition/3676/content>

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu NdS/552172/2022/2022 kwota dofinansowania 487 978 zł, całkowita wartość projektu 487 978 zł.

The disappearing landscape of rural church cemeteries in the Kłodzko district

Abstract. The aim of the article is to compare the state of preservation and landscape and cultural values of cemeteries located in four communes of the Kłodzko district in the south-western part of Poland, in the province of Lower Silesia. For the purposes of the article, the analysis of the history of the village was carried out and the demographics, development of the village, construction of churches and cemeteries were described. Chamber research was based on a library query and included an analysis of literature, the resources of iconographic and cartographic collections were also used in the studies. The article compares changes in the arrangement, architecture and landscape of the cemeteries in the Kłodzko district in the villages of Sokolec, Pasterka, Orłowiec and Kamieńczyk. It has been noted that currently church cemeteries, which are relics of the past, are slowly and systematically destroyed and over time their spatial arrangement is blurred, gates, fences, tombstones are destroyed, sometimes with the entire burial field and small architecture.

Key words: church cemeteries, sacred landscape, Kłodzko powiat, Kłodzko County, material heritage

Copyright and license. This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution — NoDerivates 4.0 International (CC BY-ND 4.0) License, <https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>